

दंडार : एक विधीनाट्य — संकल्पना आणि स्वरूप

सचिन रा.मेश्राम

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

मो.नं.9637167883

sachinmeshram329@gmail.com

सारांश :-

दंडार हा महाराष्ट्रातील, विशेषतः विदर्भ व ग्रामीण भागांत आढळणारा एक महत्त्वाचा विधीप्रधान लोकनाट्य प्रकार आहे. धार्मिक श्रद्धा, सामूहिक उपासना आणि नाट्यात्मक अभिव्यक्ती यांचा संगम म्हणजे दंडार. हा नाट्यप्रकार केवळ मनोरंजनासाठी नसून देवता, ग्रामदैवत व निसर्गशक्ती यांच्या आराधनेसाठी सादर केला जातो. समाजातील संकटे दूर व्हावीत, गावाचे कल्याण, आरोग्य, समृद्धी व पर्जन्यप्राप्ती यांसाठी दंडार सादरीकरणाची परंपरा आहे.दंडारची संकल्पना ही विधी आणि नाट्य यांच्या एकात्मतेवर आधारित आहे. सादरीकरणात कथानकापेक्षा विधीक्रमाला अधिक महत्त्व दिले जाते. भक्ती, भय, करुणा व उत्कट भावनांची अभिव्यक्ती गीत, नृत्य आणि अभिनयाच्या माध्यमातून होते. संवाद मर्यादित असून संकेत, मुद्रा व लयबद्ध हालचाली यांना प्रमुख स्थान असते.दंडारचे स्वरूप साधारणतः मंदिर परिसर, गावाची चावडी किंवा मोकळ्या जागेत साकारले जाते. सादरीकरण वर्तुळाकार मांडणीत होते आणि मध्यभागी देवतेचे प्रतीक ठेवले जाते. मुख्य उपासक किंवा दंडारी, सहाय्यक गायक-नर्तक आणि वादक असे घटक असतात. ढोल, ताशा, टाळ, झांज यांसारखी पारंपरिक वाद्ये वापरली जातात. पारंपरिक वेशभूषा, अंगावरील भस्म, टिळा व प्रतीकात्मक रंगरचना यांमुळे विधीचा पवित्रपणा अधोरेखित होतो.

दंडारचे सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्व मोठे आहे. तो ग्रामएकता, सामूहिक श्रद्धा आणि लोकसंस्कृतीचे संवर्धन करणारा लोकनाट्य प्रकार आहे. म्हणूनच दंडार हा महाराष्ट्राच्या लोकनाट्य परंपरेतील एक वैशिष्ट्यपूर्ण विधी नाट्य मानला जातो.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्राच्या समृद्ध लोकसंस्कृतीत विविध लोककला, लोकनृत्य आणि लोकनाट्य प्रकारांनी ग्रामीण समाजाचे धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन घडवले आहे. या परंपरेत दंडार हा एक वैशिष्ट्यपूर्ण आणि महत्त्वाचा विधीप्रधान लोकनाट्य प्रकार म्हणून ओळखला जातो. दंडार ही केवळ करमणूक नसून ती श्रद्धा, उपासना आणि धार्मिक विधींशी निगडित असलेली सामूहिक अभिव्यक्ती आहे. विशेषतः विदर्भ व आसपासच्या ग्रामीण भागात दंडारची परंपरा आजही जिवंत असून ती लोकजीवनाचा अविभाज्य घटक बनली आहे.

दंडार या विधी नाट्याची संकल्पना देव-देवता, ग्रामदैवत आणि निसर्गशक्ती यांच्या आराधनेवर आधारित आहे. समाजातील संकटे, रोगराई, दुष्काळ, अपयश किंवा नैसर्गिक आपत्ती यांपासून मुक्ती मिळावी, तसेच गावाचे कल्याण, समृद्धी व शांतता नांदावी या हेतूने दंडार सादर केला जातो. त्यामुळे या नाट्यप्रकारात श्रद्धा व पवित्रतेला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले दिसते.

दंडारचे स्वरूप हे नाट्य, संगीत आणि नृत्य यांच्या समन्वयातून साकार होते. ढोल, ताशा, टाळ, झांज यांसारख्या पारंपरिक वाद्यांच्या तालावर गीतगायन व लयबद्ध नृत्य सादर केले जाते. संवादापेक्षा संकेत, मुद्रा आणि भावाभिव्यक्ती यांवर अधिक भर असतो. सादरीकरण प्रामुख्याने मंदिर परिसर, गावाची चावडी किंवा मोकळ्या जागेत होते आणि त्यामध्ये संपूर्ण समाजाचा सहभाग दिसून येतो.

अशा प्रकारे दंडार हे विधी आणि नाट्य यांचे एकात्म रूप असून ते ग्रामीण समाजाच्या श्रद्धा, परंपरा आणि सांस्कृतिक ओळखीचे प्रभावी प्रतीक आहे. दंडारची संकल्पना व स्वरूप यांचा अभ्यास केल्यास महाराष्ट्राच्या लोकनाट्य परंपरेतील धार्मिक व सामाजिक जाणीव अधिक स्पष्टपणे समजून घेता येते.

बीजशब्द :-

दंडार, विधीनाट्य, लोकनाट्य, लोककला, लोकधर्म, मौखिक परंपरा, सामूहिक सादरीकरण, मोकळा रंगमंच, रात्रकालीन नाट्य, नृत्य-नाट्य, तालप्रधान सादरीकरण, उत्स्फूर्त अभिनय

संशोधन उद्देश :-

1. दंडारच्या उगमाचा अभ्यास करणे दंडार या विधीनाट्याचे ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व धार्मिक मूळ शोधून काढणे आणि त्याचा आदिवासी व ग्रामीण संस्कृतीशी असलेला संबंध स्पष्ट करणे.
2. विधीनाट्य म्हणून दंडारची संकल्पना समजून घेणे दंडार हे नाट्य आणि विधी यांचे एकात्म रूप कसे आहे, त्यातील धार्मिक श्रद्धा, परंपरा आणि पवित्रतेची भूमिका स्पष्ट करणे.
3. दंडारच्या कलात्मक घटकांचे विश्लेषण करणे संगीत, नृत्य, अभिनय, वेशभूषा, वाद्ये आणि विधी या घटकांचा अभ्यास करून दंडारची कलात्मक वैशिष्ट्ये अधोरेखित करणे.
4. दंडारचे सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्व स्पष्ट करणे ग्रामीण समाजात दंडारची भूमिका, ग्रामएकता, सामूहिक सहभाग आणि लोकश्रद्धा यांवर होणारा परिणाम समजावून सांगणे.
5. प्रादेशिक प्रकार व बदलांचा अभ्यास करणे.

विविध भागांत सादर होणाऱ्या दंडारच्या प्रकारांतील साम्य व भिन्नता अभ्यासणे आणि त्यामागील सामाजिक कारणांचा शोध घेणे.

6. मौखिक परंपरेचे दस्तऐवजीकरण करणे.

मौखिक परंपरेतून चालत आलेल्या दंडारच्या गीतां, विधीपद्धती आणि सादरीकरण शैलीचे लेखनबद्ध स्वरूपात जतन करणे.

7. आधुनिक काळातील दंडारचे स्थान समजून घेणे.

बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत दंडारच्या परंपरेसमोरील आव्हाने आणि संवर्धनाच्या शक्यता अभ्यासणे.

दंडार या विधीनाट्याचे मूळ :-

दंडार हे महाराष्ट्रातील, विशेषतः विदर्भ व ग्रामीण—आदिवासी भागांत आढळणारे एक प्राचीन विधीप्रधान लोकनाट्य आहे. दंडारचे मूळ मानवी जीवनातील आदिम धार्मिक भावना, निसर्गपूजा आणि लोकश्रद्धा यांत दडलेले आहे. मानवाने निसर्गातील शक्तींना—पाऊस, वारा,

सूर्य, पृथ्वी—दैवी रूप देऊन त्यांची आराधना करण्यास सुरुवात केली, त्याच प्रक्रियेतून दंडारसारख्या विधीनाट्यांचा जन्म झाला.

दंडारचे मूळ प्रामुख्याने आदिवासी संस्कृती आणि ग्रामीण लोकजीवनाशी जोडलेले आहे. आदिवासी समाजात देवता प्रसन्न करण्यासाठी गाणे, नृत्य, ताल-वाद्ये आणि प्रतीकात्मक हालचालींचा वापर केला जात असे. या उपासना-विधींना कालांतराने नाट्यात्मक स्वरूप प्राप्त झाले आणि त्यातून दंडाराची रचना विकसित झाली. त्यामुळे दंडार हा शास्त्रीय रंगभूमीपेक्षा लोकधर्म, परंपरा आणि श्रद्धेवर आधारलेला नाट्यप्रकार आहे.

लोकमान्य समजुतीनुसार दंडारचा उगम ग्रामदैवतांची पूजा, शक्तीउपासना आणि जागरण परंपरा यांतून झाला आहे. गावाच्या संरक्षणासाठी, रोगराई टाळण्यासाठी, पीकपाणी नीट व्हावे किंवा संकटे दूर जावीत यासाठी दंडार सादर केला जाई. यामध्ये देवतेला आवाहन करणे, स्तुती करणे आणि प्रसन्न करण्याचा विधी केंद्रस्थानी असतो.

इतिहासाच्या दृष्टीने पाहता दंडार हे लिखित परंपरेपेक्षा मौखिक परंपरेतून चालत आलेले विधीनाट्य आहे. त्यामुळे त्याच्या मूळाविषयी ठोस ऐतिहासिक नोंदी कमी आढळतात. तरीही लोककथा, लोकश्रद्धा आणि परंपरागत सादरीकरण पद्धती यांवरून असे स्पष्ट होते की दंडारचे मूळ हे महाराष्ट्रातील प्राचीन लोकधर्म, आदिवासी संस्कृती आणि सामूहिक उपासना परंपरेत दडलेले आहे.

अशा प्रकारे दंडार हे मानवाच्या श्रद्धा, भीती आणि आशा यांच्या एकत्रित भावविश्वातून जन्मलेले विधीनाट्याचे आद्य स्वरूप

दंडार या विधीनाट्याचे स्वरूप :-

दंडार हे विदर्भ आणि मध्य भारतातील काही आदिवासी व ग्रामीण समाजात आढळणारे एक प्राचीन विधीनाट्य (Ritual Theatre) आहे. धार्मिक श्रद्धा, लोकजीवन आणि लोककला यांचा संगम असलेले हे नाट्यप्रकार लोकसंस्कृतीचा महत्त्वाचा घटक मानले जातात.

१) विधीनाट्य म्हणून दंडार-

दंडार हा केवळ करमणुकीसाठी नसून धार्मिक-विधीच्या उद्देशाने सादर केला जातो. देवी-देवता, ग्रामदैवत किंवा निसर्गशक्तींच्या कृपेसाठी, संकट निवारण, रोगराई दूर करण्यासाठी किंवा चांगल्या पिकासाठी दंडार सादर केला जातो.

२) धार्मिक व लोकश्रद्धात्मक अधिष्ठान-

दंडारचे मूळ लोकधर्म आणि अंधश्रद्धा यांच्यात आहे. यात देवतांचे आवाहन, भक्तीभाव, नवस-संकल्प, पूजा-अर्चा यांना विशेष महत्त्व असते. दंडार सादरीकरणादरम्यान कलाकारांमध्ये देवतेचा संचार (भावस्थिती) होतो, अशी श्रद्धा आहे.

३) नाट्यरचना व सादरीकरण-

स्वरूप : नृत्य, गायन, अभिनय यांचा संगम

संवाद : बहुतेक वेळा उत्स्फूर्त व परंपरेनुसार

रंगमंच : स्वतंत्र रंगमंच नसून गावातील चौक, देवळाजवळील जागा किंवा मोकळी जागा

कालावधी : रात्रीपासून पहाटेपर्यंत सादरीकरण

४) पात्ररचना-

दंडारमध्ये ठरावीक लिखित पात्र नसतात.

प्रमुख पात्रे : देव, देवी, भोवंडे/भक्त, ढोलकरी, गायक

कलाकार प्रामुख्याने स्थानिक लोक असतात.

स्त्री-पुरुष भूमिका पारंपरिक रीत्या ठरलेल्या असतात

५) संगीत व वाद्य

ढोल, ताशा, झांज, टाळ यांचा वापर

तालप्रधान संगीतामुळे उत्साह व आध्यात्मिक वातावरण निर्माण होते

गीते लोकभाषेत व परंपरागत चालींमध्ये असतात

६) वेशभूषा व अलंकार

साधी पण प्रतीकात्मक वेशभूषा

देवतेच्या भूमिकेसाठी मुखवटे, रंग, पिसे, घंटा

वेशभूषा विधीचा भाग मानली जाते

७) सामाजिक व सांस्कृतिक भूमिका

समाजात एकात्मता व सामूहिक सहभाग वाढवते

लोकधर्म, परंपरा व संस्कर

दंडार या विधीनाट्याचे संगीत, नृत्य, अभिनय आणि विधी :-

दंडार हे महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचे विधीप्रधान लोकनाट्य असून त्याची रचना संगीत, नृत्य, अभिनय आणि धार्मिक विधी यांच्या समन्वयातून साकार होते. या चारही घटकांमुळे दंडारला नाट्यात्मकता आणि पवित्रता प्राप्त होते.

१) संगीत-

दंडारच्या संगीतामध्ये लोकसंगीताची साधी पण प्रभावी परंपरा दिसते. ढोल, ताशा, टाळ, झांज ही प्रमुख वाद्ये वापरली जातात. तालप्रधान संगीतामुळे सादरीकरणाला गती आणि आवेग प्राप्त होतो. गीतांमध्ये देवतेचे आवाहन, स्तुती, नवसपूर्ती, तसेच लोकश्रद्धा व लोककथा व्यक्त केल्या जातात. संगीताचा मुख्य उद्देश देवतेला प्रसन्न करणे आणि कलाकार-प्रेक्षकांना भक्तिभावात एकरूप करणे हा असतो.

२) नृत्य-

दंडारचे नृत्य लयबद्ध, आवेगपूर्ण आणि प्रतीकात्मक स्वरूपाचे असते. ठेक्याच्या तालावर गोलाकार किंवा पुढे-मागे हालचाली केल्या जातात. नृत्यात हातवारे, उड्या, फिरकी आणि देहबोली यांचा समावेश असतो. या हालचालींमधून श्रद्धा, भय, भक्ती आणि तन्मयतेची

भावना व्यक्त होते. अनेक वेळा नृत्य करताना भावावस्था निर्माण होऊन देवतेचा संचार झाल्याचा अनुभव व्यक्त केला जातो.

३) अभिनय-

दंडारमध्ये संवाद मर्यादित असून अभिनय हा प्रामुख्याने भावाभिनय आणि अंगिक अभिनयावर आधारित असतो. कलाकारांच्या चेहऱ्यावरील भाव, डोळ्यांची हालचाल, देहबोली आणि मुद्रांमधून भाव व्यक्त होतात. अभिनय नैसर्गिक आणि सहज असतो. पारंपरिक वेशभूषा, टिळा, भस्म आणि प्रतीकात्मक अलंकार अभिनयाला विधीचा पवित्र संदर्भ देतात.

४) विधी-

दंडारचा केंद्रबिंदू म्हणजे धार्मिक विधी. देवतेचे आवाहन, पूजन, मंत्रोच्चार, आरती आणि नवसपूर्ती हे विधी सादरीकरणाचा अविभाज्य भाग असतात. सादरीकरण ठरावीक नियमांनुसार आणि परंपरेप्रमाणे केले जाते. विधींमुळे दंडारला धर्म

दंडार या विधीनाट्याचे पूर्वरंग आणि उत्तररंग :-

दंडार हे विधीप्रधान लोकनाट्य असल्यामुळे त्याची रचना पारंपरिक नाट्याप्रमाणे नसली, तरीही सादरीकरणात पूर्वरंग (Preparation / Invocatory Phase) आणि उत्तररंग (Conclusion / Closing Phase) अशी स्पष्ट विभागणी आढळते.

१) दंडारचा पूर्वरंग हा दंडार सादरीकरणाचा अत्यंत पवित्र व विधीप्रधान भाग असतो. यामध्ये वातावरण निर्मिती, देवतांचे आवाहन व कलाकारांची मानसिक तयारी केली जाते.

(अ) स्थळशुद्धी व तयारी - दंडार सादर होणाऱ्या जागेची स्वच्छता केली जाते, ग्रामदैवत किंवा देवीच्या स्थानी पूजा-अर्चा, दिवे, अगरबत्ती, नारळ, फुले, नैवेद्य अर्पण केले जाते.

(आ) वाद्यपूजन-ढोल, ताशा, झांज, टाळ यांचे पूजन, वाद्यांना देवस्वरूप मानण्याची लोकश्रद्धा

(इ) देवतांचे आवाहन (गाणी व मंत्र)-मंगलगीतांनी सुरुवात, देवी-देवतांची स्तुती व आवाहन, पारंपरिक लोकगीतांमधून भक्तिभाव व्यक्त

(ई) कलाकारांची भूमिका-तयारी-वेशभूषा, अंगरंग, मुखवटे

काही वेळा उपवास, मौन किंवा संकल्प

देवसंस्कारासाठी मानसिक व भावनिक तयारी

(उ) प्रारंभिक नृत्य व तालबद्धता

हळूहळू ताल वाढवणारे नृत्य

प्रेक्षकांना विधीत सामावून घेण्याचा उद्देश

पूर्वरंगाचे स्वरूप : भक्तिपूर्ण, संध, विधीप्रधान व आध्यात्मिक

२) दंडारचा उत्तररंग- उत्तररंग हा सादरीकरणाचा समारोपात्मक व फलश्रुतीचा भाग असतो. यामध्ये देवसंवाद, आशीर्वाद व विसर्जन येते.

(अ) देवतेचा संचार (भावस्थिती)-प्रमुख कलाकारांमध्ये देवतेचा संचार झाल्याची श्रद्ध

देववाणी, संकेत, भविष्यकथन, गावकऱ्यांच्या प्रश्नांना उत्तर

(आ) सामाजिक संदेश व उपदेश-नैतिकता, एकता, शुद्ध आचार यावर भर, रोग, संकट, दुष्काळ टाळण्यासाठी मार्गदर्शन

(इ) नवसपूर्ती व नैवेद्य-नवस फेडणे, प्रसाद वितरण, सामूहिक सहभाग

(ई) विसर्जन विधी- देवतेस परत पाठविण्याचा विधी, शांत संगीत, मंद ताल, आभार

ग्रामीण आणि सांस्कृतिक संबंध :-

दंडार हे महाराष्ट्रातील, विशेषतः विदर्भ व ग्रामीण—आदिवासी भागांत प्रचलित असलेले एक महत्त्वाचे विधीप्रधान लोकनाट्य आहे. लोकसंस्कृती, लोकसाहित्य आणि लोककला यांच्या अभ्यासात दंडारचा उल्लेख आढळतो; मात्र त्यावरील स्वतंत्र व सविस्तर संशोधन तुलनेने कमी आहे. उपलब्ध संशोधनाचा आढावा घेतल्यास दंडारच्या संकल्पना, स्वरूप आणि सामाजिक भूमिकेबाबत काही महत्त्वाचे निष्कर्ष स्पष्ट होतात.

अनेक लोकसंस्कृती अभ्यासकांनी दंडारचा उगम आदिम लोकधर्म, निसर्गपूजा आणि ग्रामदैवत उपासना यांत शोधला आहे. दंडार हे लिखित परंपरेऐवजी मौखिक परंपरेतून विकसित

झाल्यामुळे त्याच्या मूळाबाबत ठोस ऐतिहासिक पुरावे मर्यादित आहेत. त्यामुळे संशोधनासाठी क्षेत्रभेटी, प्रत्यक्ष सादरीकरणाचे निरीक्षण, कलाकारांच्या मुलाखती आणि लोककथांचा अभ्यास या पद्धतींचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनात दंडारला विधी आणि नाट्य यांचे एकात्म रूप मानले गेले आहे. येथे कथानक, संवाद किंवा रंगमंचीय रचना यांपेक्षा धार्मिक विधी, संगीत, नृत्य आणि भावावस्था यांना अधिक महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे काही संशोधकांनी दंडारला पारंपरिक नाटक न मानता विधीनाट्य किंवा लोकधार्मिक नाट्य असे संबोधले आहे.

सामाजिक अभ्यासातून दंडारची भूमिका ग्रामएकता, सामूहिक श्रद्धा आणि सांस्कृतिक सातत्य जपण्यात महत्त्वाची असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. दंडारच्या माध्यमातून समाजातील संकटे, भीती, आशा आणि विश्वास यांना अभिव्यक्ती मिळते, असा निष्कर्ष अनेक अभ्यासांत नोंदवला आहे.

आधुनिक काळात मात्र बदलत्या जीवनशैलीमुळे दंडारच्या परंपरेसमोर आव्हाने उभी राहिली आहेत. तरुण पिढीचा सहभाग कमी होणे, व्यापारीकरण आणि संवर्धनाचा अभाव यांकडे अलीकडील संशोधनात लक्ष वेधण्यात आले आहे.

दंडारीचे वैशिष्ट्ये :-

दंडार हे महाराष्ट्रातील, विशेषतः विदर्भ व ग्रामीण—आदिवासी भागांत आढळणारे एक महत्त्वाचे विधीप्रधान लोकनाट्य आहे. दंडारवरील संशोधन आजही तुलनेने मर्यादित असले तरी लोकसाहित्य, लोककला आणि लोकसंस्कृतीच्या विविध अंगांनी त्याची दखल घेतलेली दिसून येते. उपलब्ध संशोधनाचा आढावा घेतल्यास दंडारच्या स्वरूप, संकल्पना आणि सामाजिक भूमिकेबाबत काही महत्त्वाचे निष्कर्ष समोर येतात.

दंडारचा उगम आदिम लोकधर्म, निसर्गपूजा आणि ग्रामदैवत उपासना यांच्याशी जोडला आहे. दंडार हे लिखित परंपरेपेक्षा मौखिक परंपरेतून विकसित झाल्यामुळे त्याच्या ऐतिहासिक नोंदी कमी आहेत, असे अनेक अभ्यासकांचे मत आहे. त्यामुळे क्षेत्रभेटी, प्रत्यक्ष निरीक्षण आणि लोककलावंतांच्या मुलाखती या संशोधन पद्धती अधिक उपयुक्त ठरतात.

दंडारला विधी आणि नाट्य यांचा संगम म्हणून स्पष्ट करण्यात आले आहे. येथे कथानकापेक्षा विधीक्रमाला प्रधान्य असल्याने पारंपरिक नाटकाच्या चौकटीत दंडार बसत नाही, असा निष्कर्ष मांडला गेला आहे. संगीत, नृत्य, अभिनय आणि धार्मिक विधी यांचा एकात्म अनुभव देणे हे दंडारचे वैशिष्ट्य असल्याचे संशोधनातून अधोरेखित होते.

सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहता, संशोधकांनी दंडारची भूमिका ग्रामएकता, सामूहिक श्रद्धा आणि सांस्कृतिक सातत्य टिकवून ठेवण्यात महत्त्वाची मानली आहे. दंडारच्या माध्यमातून समाजातील भीती, संकटे आणि आशा यांना अभिव्यक्ती मिळते, असेही काही अभ्यासांत नमूद केले आहे.

तथापि, आधुनिक काळात दंडारवर सखोल आणि तुलनात्मक संशोधन कमी झाल्याचे दिसते. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत दंडारच्या परंपरेसमोरील आव्हाने, तरुण पिढीची उदासीनता आणि संवर्धनाची गरज यांकडे संशोधनात अधिक लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष :-

दंडार या विधीनाट्यावर केलेल्या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की दंडार हा महाराष्ट्रातील, विशेषतः विदर्भ व ग्रामीण—आदिवासी भागातील लोकसंस्कृतीचा एक महत्त्वाचा आणि वैशिष्ट्यपूर्ण विधीप्रधान लोकनाट्य प्रकार आहे. हा नाट्यप्रकार केवळ मनोरंजनासाठी नसून तो समाजाच्या धार्मिक श्रद्धा, लोकविश्वास आणि सामूहिक जीवनाशी घट्ट जोडलेला आहे.

संशोधनातून दंडारचा उगम आदिम लोकधर्म, निसर्गपूजा आणि ग्रामदैवत उपासना यांत असल्याचे दिसून येते. दंडारची परंपरा मौखिक स्वरूपाची असल्यामुळे लिखित पुरावे कमी असले तरी पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेल्या सादरीकरण पद्धती, गीतरचना आणि विधीक्रम यांमधून त्याची प्राचीनता व सातत्य सिद्ध होते.

दंडार हे विधी आणि नाट्य यांचे एकात्म रूप असल्याचा निष्कर्ष या अभ्यासातून स्पष्ट होतो. कथानक, संवाद किंवा रंगमंचीय रचना यांपेक्षा धार्मिक विधी, संगीत, नृत्य, भावावस्था आणि श्रद्धा यांना येथे अधिक महत्त्व आहे. त्यामुळे दंडार पारंपरिक नाटकाच्या चौकटीपेक्षा वेगळे स्थान राखतो आणि त्याला विधीनाट्य म्हणून स्वतंत्र ओळख प्राप्त होते.

सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहता, दंडारची भूमिका ग्रामाएकता, सामूहिक सहभाग आणि सांस्कृतिक सातत्य टिकवून ठेवण्यात महत्त्वाची आहे. दंडारच्या माध्यमातून समाजातील संकटे, भीती, आशा आणि विश्वास यांना सामूहिक अभिव्यक्ती मिळते, ज्यामुळे सामाजिक सलोखा आणि मानसिक समाधान साधले जाते. तसेच, आधुनिक काळात दंडारसमोर काही आव्हाने उभी आहेत—जसे की तरुण पिढीचा कमी सहभाग, बदलती जीवनशैली आणि परंपरेचे अपुरे दस्तऐवजीकरण. त्यामुळे संशोधनाचा अंतिम निष्कर्ष असा की दंडार या विधीनाट्याचे संरक्षण, संवर्धन आणि शास्त्रीय दस्तऐवजीकरण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

1. देशपांडे, ग. त. महाराष्ट्रातील लोकनाट्य परंपरा मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.
2. कुलकर्णी, प्रा. रा. गो. महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती पुणे : श्रीविद्या प्रकाशन.
3. जोशी, लक्ष्मणशास्त्री लोकधर्म आणि लोकपरंपरा पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन